

RAFIQ İSMAYILOV
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
E-mail: r.ismayil39@hotmail.com

ABBASİLƏR MİSİRİNDƏ SOSIAL QURUM HAQQINDA
ON THE SOCIAL SITUATION OF ABBASID EGYPT
О СОЦИАЛЬНОМ ПОЛОЖЕНИИ АББАСИДСКОГО ЕГИПТА

Xülasə: Məqalədə Abbasilər Misirində sosial təbəqələrin ümumi və xüsusi cəhətləri araşdırılır. Göstərilir ki, Xilafət miqyasında hər bir sosial təbəqəyə məxsus ümumi cəhətlər Misir cəmiyyəti üçün də eynidir. Xüsusi cəhətlərə gəlincə isə, o, əsasən özünü bütün sosial təbəqələrin etnik və konfessional müxtəlifliyində, ölkə boyunca müsəlmanların və hakim təbəqənin ən yüksək qatında isə türklərin dominant qüvvəyə çevrilməsi, ələvilərin siyasi və sosial etiraz proseslərində fəal iştirakında göstərmişdir.

Açar sözlər: Abbasilər Misiri, sosial durum, hakim təbəqə, idarəedənlər, idarəolunanlar, hərbcilər, mülki məmurlar, əyanlar, qazılar, uləmalar, fəkihlər, alimlər, yaradıcı sənət adamları, tacirlər, kəndlilər və sənətkarlar

Abstract: This article considers common and specific features of social layers of Abbasid Egypt. It is noted that, common features of every social layer in the Caliphate are identical for the Egyptian society as well. With regard to specific features, it mainly expressed itself in the ethnic and confessional difference of all social layers, transformation of Muslims, particularly Turks into the dominating power in the higher echelons of ruling elite of the country, active participation of Alavis in social and political forms of protest.

Keywords: Abbasside Egypt, social situation, ruling group, rulers, subordinates, warriors, civilian bureaucracy, aristocrats, judges, religious figures, fakihs, scientists, creative people, merchants, peasants and craftsmen.

Резюме: В статье рассматриваются общие и специфические черты социальных слоев Аббасидского Египта. Отмечается, что присущие каждому социальному слою Халифата общие черты являются идентичными и для египетского общества. Что касается специфических черт, то они в основном проявлялись в этническом и конфессиональном разнообразии всех социальных слоев, в превращении в доминирующую силу в стране мусульман, а в высших слоях правящей элиты – тюрок, в активном участии алавитов в политических и социальных формах протеста.

Ключевые слова: Аббасидский Египет, социальное положение, господствующий слой, управленцы, подчиненные, воины, гражданская бюрократия, аристократы, гази (судьи), религиозные авторитеты, факихи, ученые, творческие люди, купцы, крестьяне и ремесленники

Orta çağın bütün dövrlərində müsəlman dünyası sosial baxımdan idealda islam dininin elan etdiyi bərabərhuquqlu insanların cəmiyyəti idi. Bu cəmiyyət hüquqi baxımdan bir bütövdür, açıqdır və orada qanunla təsbit edilmiş heç bir xüsusi silk və ya xüsusi sosial təbəqə, eləcə də müəyyən qanunlar əsasında insanların müəyyən silklərə mənsubiyyəti halı yoxdur. Başqa sözlə desək, insanın sosial strukturda yerinin müəyyənləşməsi hər hansı hüquqi–qanuni prinsipə yox, onun cəmiyyətdəki mövqeyinə əsaslanırdı.

İnsanın cəmiyyətdəki mövqeyi və ya yeri məsələsinə gəlincə, onun arxasında ərəbcə eyni köklü üç hərflili bir sözün, - «mlk», - daşdığı üç mənə yükünün: 1. «mülk-mülkiyyət», 2. «mülk-dövlət, hakimiyyət» və 3. «mülk-hakimiyyət mənsubu» anlamlarının məcmusu dayanırdı. Bu üçlükdən kimə nə? və nə qədər? çatması da yerin yox, göyün, yəni Allahın işidir. Bu işi yalnız O müəyyənləşdirir və nəticədə kimin hansı imkanlar daxilində yaşaması şərtləri bəlli olur. Həmin zəmində də insanlar öz yaşamlarını, İbn Xəldunun sözləri ilə desək, «idarəçilik, ticarət, aqrar və sənətkarlıq sahələrindən birində» (4, 602) çalışmaqla qururdular.

Göründüyü kimi, ümumi məşğuliyyət növü baxımından insanlar iki hissəyə bölünür: idarə edənlər və idarə olunanlar. İdarə edənlər də iki yerə bölünür: əhl əs-seyf (hərbçilər) və əhl əl-qələm (məmurlar). İdarə olunanlar isə istehsalçılardan və onların artıq məhsullarını realizə edənlərdən ibarətdir. Məqrizi onların ümumi təsnifatını belə vermişdir: «Misir ölkəsində insanlar yeddi qrupa bölünür: Birinci qrup dövlət adamlarıdır; İkinci qrupa tacirlər sırasından çıxmış imkanlı və zəngin insanlar daxildir. Üçüncü qrup ticarətçilərdir; Dördüncü qrup kəndlilərdən ibarətdir. Onlar əkin-biçinlə məşğul olurlar və əsasən də Nil vadisində yaşayırlar; Beşinci qrup az imkanlı insanlardır. Onların da əksəriyyətini fəqihlər və tələbələr, eləcə də «xalqa» - (əxlaq) mühafizəçiləri təşkil edir; Altıncı qrupa müəyyən peşəsi olan sənətkarlar və muzdlu işçilər daxildir; Yeddinci qrup isə yoxsul və ehtiyacı olan, yaşamaq üçün imkanlı şəxslərə üz tutan, onların hesabına yaşayan kasıb insanları özündə ehtiva edir» (19, 72).

Bu təsnifatdan açıq-aydın görünür ki, hakimiyyət və zənginlik zəminində birləşən ilk üç qrup idarə edənlər, istehsal fəaliyyəti və yoxsulluğun birləşdirdiyi qalan qruplar isə idarə olunanlar təbəqəsinin sosial qatlarıdır.

Təbiidir ki, bu deyilənlər məsələnin ümumi tərəfləridir və yaxud sosial təbəqələr haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan da istərdik ki, hər iki ümumi sosial təbəqənin xüsusi xarakteristikası, onlardan hər birinin öz daxilində və onlardan hər birinin digəri ilə olan münasibətlərinin bəzi məqamlarına toxunaq. Məsələn, sözügedən dövrdə Misirdə, eləcə də Xilafətdə hakim təbəqə ölkənin hərbi-siyasi və mülki idarəçiliyi ilə bu və ya digər cəhətdən bağlı olan insanların məcmusu idi. Orta əsr tarixçilərinin məlumatlarına görə o, hamı üçün açıq bir sosial kateqoriya sayılırdı. Oraya daxil olmaq hər hansı bir hüquqi reqlamentasiya tələb etmirdi. Bu sosial kateqoriyaya mənsubiyyət hüquqi faktın yox, insanın sosial durumunun göstəricisi idi.

Ümumiyyətlə isə, hakim sosial təbəqəyə mənsubiyyət bir sıra amillərlə müəyyənləşirdi. Onların başında nəslən aristokrat əsilli olmaq faktı dayanırdı. Sözügedən dövrdə Misirdə xəlifə Əli nəslinin birbaşa təmsilçiləri yaşayırdı və onlar şərif adlanırdı. Şəriflər lazımı məqamlarda ölkə əhəmiyyətli bir sıra problemlərin həlinə cəlb edilsələr də, heç zaman dövlət idarəçiliyinə buraxılmırdılar. Onlardan fərqli olaraq ərəb qəbilə əyanları ali hərbi-siyasi hakimiyyətdə həmişə və irsi təmsil olunurdular. Bunların sırasında hətta Misirin işğalında iştirak etmiş ordu başçılarından varisləri olan nəsillər vardı. Məsələn, Ukaba ibn Nafi əl-Fixrinin nəslindən olan şəxslər istər Abbasilər öncəsi, istərsə də sonrası Misirin ali hərbi siyasi həyatında fəal iştirak etmişlər. Onların Abbasilərlə əməkdaşlığı 750-ci ildən başlamış və 833-cü ilə qədər davam etmişdir (17, 102-216). Sözügedən vaxt kəsimində Misirin hərbi-siyasi həyatında gərəqli rol oynamış Əbrahilər (17, 183), Qəhzəmilər (17, 116-128) və xüsusilə də Tucibilər (17, 186) kimi nəsillər olmuşdur. Mülki idarəçilikdə isə Mədarailər, İbn əl-Furat, Numanlar və s. kimi nəsillərin təmsilçiləri irsi olaraq müəyyən vəzifələri icra etmişlər və bu haqda başqa bir yerdə (8, 70-90) lazımınca danışılmışdır. Qeyd edək ki, adı çəkilən nəsillərin nümayəndələri və eləcə də bir sıra hakimiyyət təmsilçiləri həm də müəyyən ölçüdə torpaqlara malik idilər. Ümumiyyətlə isə dövlət torpaq sahibliyinin üstünlük təşkil etdiyi şərtlər daxilində hakim sinfin torpağa olan mülkiyyət hüququ xüsusi mülkiyyətdən daha çox dövlət mülkiyyəti vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu da öz ifadəsini istehsalçı əməyinin müəyyən hissəsinin ya mərkəzləşdirilmiş renta, ya da xərac vergisi formasında mənimsənilməsində tapırdı. Başqa sözlə desək, vergi idarə edənlər təbəqəsinin torpağa olan mülkiyyət hüququnun gerçəkləşməsi forması sayıla bilər.

Məhz bu hal həmin təbəqənin öz daxilində şəxsin yerinin müəyyənləşməsində də həlledici rol oyanayırdı. Yəni şəxsin dövlət hakimiyyətindəki yeri onun sosial həyatdakı yerinə adekvat olurdu. Bu məsələdə hakim sülalə ilə qohumluğun və yaxınlığın da əhəmiyyəti az deyildi.

Qeyd edək ki, idarə edənlər təbəqəsi də sosial təyantına görə bir cinsli deyildi və o, iki yerə: hərbi -əhl əs-seyf və mülki -əhl əl-qələm - məmurlara bölünürdü. Bu hal bütün orta əsrlər üçün xarakter olmuşdur və cəmiyyətdə hakim təbəqənin iki təbii hissəsinin göstəricisi sayılsa da, onların arasında heç zaman keçilməz xətt olmamışdır. Yəni hərbiçinin mülki şəxsə və yaxud əksinə çevrilməsi halları çox asanlıqla baş verirdi.

Hərbçilər qrupuna ordu başçıları, orduda və hərbi idarəçilik sahəsində müəyyən vəzifə tutanlar, - valilər, şurta və ceyş-ordu divanlarının başçıları və mənsubları kimi, - daxil idilər.

Mülki məmurlar qrupu isə məhkəmə və hüquq sahəsində çalışanlardan ibarət idi. Onu da əlavə edək ki, bu qruplar genetik, sosial və dini planda bir-birindən fərqlənirdilər. VIII-X əsrlərdə Misirdə hərbiçilər qrupu daha çox qeyri-ərəblərdən, əsasən də türklərdən, - təbiidir ki, bu sırada ərəblər də az deyildi, - və digər etnosların təmsilçilərindən formalaşırdı. IX əsrin ikinci yarısından isə bu qrupda türklərin sayı maksimum həddə çatmışdı (8, 110-150).

Hərbçilər qrupu istisnasız olaraq müsəlmanlardan ibarət idi.

Mülki əyanlar qrupuna gəlincə isə, o, əsasən Misirin yerli resursları, əsasən də müsəlman ərəblər hesabına yaranmışdı. Onların sayəsində də həmişə öz sayını və yerini qoruyub saxlayırdı. Bu qrupun təmsilçiləri ölkənin yüksək səviyyəli, aqrar və ticarət-sənətkarlıq dairələri ilə üzvi surətdə bağlı idilər və həmin sahələrdə fəallıq göstərirdilər.

Hərbi qrupdan fərqli olaraq mülki qrup təmsilçiləri müxtəlif dinlərə, daha çox sayda islamla yanaşı, xristianlığa və iudaizmə də etiqad edirdilər.

Yeri gəlmişkən, sözügedən dövrdə Misirdə islamın məşhur «*lə ikrahə fi-d-din*» prinsipinə yetərinə əməl olunurdu. Bununla yanaşı, bəzi vaxtlarda qeyri-müsəlmanlara qarşı müəyyən neqativ hallara da yol verilmişdir (8, 62).

Deyənləri belə yekunlaşdırmaq istədik ki, idarə edənlər təbəqəsi daxilindəki oxşarlıqlar, eyniliklər və fərqliliklərin mövcudluğu bu təbəqənin öz başlıca funksiyasını – ölkəni və onun xalqını daha yaxşı və mükəmməl idarəetməsi məqsədindən qaynaqlanırdı. İdarəetmənin təməlinə isə islam dini, onun hüquq və qanun normalarının məcmusu sayılan şəriət dayanırdı. İslam dövlətinin - Xilafətin yaranmasından belə olmuşdu və olduğu kimi də qalırdı. Zaman axarında yalnız bir fərqli təzahür üzə çıxmışdır. Bu da şəriət müddəalarının təfsiri sahəsində dörd hüquq məktəbinin yaranmasıdır. Sözügedən dövrdə Misirdə şəriət müddəaları, hənəfilik məzhəbi prinsiplərinə müvafiq tətbiq olunurdu (14, 99-108).

Bir sözlə, dini qanun öz təbiətinə görə mütləq şəkildə insandan yuxarıda dururdu və onun iradəsindən asılı deyildi. Hətta hökmdar, - bizim halda xəlifə, -şəriətin hər hansı bir müddəasının kiçik hissəsini belə dəyişdirə biləcək hüquqa malik deyildi. Şəriət sözügedən dövrün bütün müsəlman dövlətləri üçün, o cümlədən Misir üçün müqəddəs və toxunulmaz Ana Yasa rolunu oynayırdı. Bütün fərmanlar, idarəçilikdə lazım olan cari sənədlər və təlimatlar, hətta xəlifə və ya valinin şifahi göstərişləri mütləq şəriət prinsiplərinə əsaslanmalı, tamamilə ona cavab verməli idi. Yəni ali hakimiyyət teokratik xarakter daşıyırdı, din və dünyəvilik bir bütöv idi, dini və dünyəvi hakimiyyətin ayrılığından söz açmaq belə olmazdı. Bütün bu şərtlər insan üçün gərəkli olan, ən başlıcası isə, hakim təbəqədə yer tutmaq və ya yüksəlmək üçün savadlı, təhsilli olmaq, - təbii ki, daha çox dini biliklərə, - yiyələnmək zərurəti yaradırdı. Bu baxımdan deyə bilərik ki, müsəlman cəmiyyətinin, - bizim təcrübədə Misirin, - idarə edənlər təbəqəsi savadlı, təhsilli və bilikli insanlardan ibarət idi. Həmin təbəqənin başında Xilafət miqyasında xəlifə, bizim tədqiqat obyektimiz Misirdə, eləcə də digər müsəlman ölkələrində vali dururdu. Misirin Abbasilər xilafəti ilə bu və ya digər səviyyədə asılılığı və ya da bağlılığı olan dövrdə, daha konkret desək, 750-969-cu illərdə ölkədə 78 şəxs, o cümlədən 8-i iki dəfə, 1-i dörd dəfə valilik etmişdir (18, 119-315). Onlardan 20-si Abbasilər sülaləsinə mənsub olmuşdur, 24-ü türk, qalanları isə hakim sülaləyə yaxınlığı ilə seçilən şəxslər idilər (18, 119-315; 8, 45-145).

Validən sonra xərac və şurta divanlarının başçıları gəlirdi. Qeyd edək ki, xərac işlərinin idarə edilməsi bir qayda olaraq valilərə məxsus olurdu və bu barədə xəlifə fərman verirdi. Ancaq müəyyən hallar olmur ki, bu iş xəlifənin fərmanı ilə başqa bir şəxsə tapşırılmışdır.

Hakim təbəqənin mülki-əhl əl-qələm hissəsinin böyük hissəsi mülki idarəçilik təsisatlarının

mənsuqlarından ibarət idi. Onların da sırasında məhkəmə hakimiyyəti, fiqh, ilahiyyət sahələrində çalışanlar, yüksək səviyyədə dini biliklərə yiyələnmiş üləmələr çoxluq təşkil edirdilər. Onlar cəmiyyətdə böyük mənəvi nüfuz və siyasi təsir gücünə malik idilər. Bu da, irəlidə dediyimiz kimi, bütün Xilafətdə, o cümlədən onun üzvi parçası olan Misirdə ali hakimiyyətin teokratik xarakterindən, qüdsiyyət və kübarlıq statusunun bölünməz bütövlüyündən, dini və mülki, ilahiyyət və hüquqşünaslıq prinsiplərinin vəhdətindən irəli gəlirdi.

Hakim təbəqənin bu qrupunun başlıca sosial təyinatı «ilahi iradə haqqında bilikləri qoruyub saxlamaq», dini və əxlaqi-mənəvi baxımlardan müsəlman icmasına «dini rəhbərlik etmək idi» (19, 107).

Bunu da məxsusi qeyd etmək istərdik ki, xristianlıqdan fərqli olaraq islamda ruhanilik təşkilatı, din xadimlərinin ierarxiyası və dini rütbə, dərəcə və adların alınması və yaxud verilməsi kimi hallar yoxdur. İ.P.Petruşevskinin sözləri ilə desək, müsəlman din xadimləri «xüsusi ilahi bərəkət daşıyıcıları deyildilər, onların dini ibadətləri icra etməkdə müstəsna hüquqları, kimisə dini icmadan qovmaq və ya kimisə günahını bağışlamaq səlahiyyətləri yoxdur» (5, 182-183). Bununla belə, onlar həmişə cəmiyyətdə böyük ixtiyar sahibləri olmuş, dini ibadətlərdə aparıcı rol oynamış, dini təhsil və məhkəmə hakimiyyəti ilə bağlı bütün məsələləri öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Məhkəmə hakimiyyəti istisnasız olaraq şəriət qanunlarına əsaslanırdı və onun fəaliyyəti şəriət hakimləri – qazılar tərəfindən icra olunurdu.

Müsəlman ölkələrinin hamsında baş qazıların fəaliyyəti birbaşa mərkəzi hakimiyyətlə, yəni xəlifə ilə bağlı olub, ancaq ona tabe idi. Onlar xəlifə tərəfindən təyin olunurdu. Bu qayda həmişə, hətta Xilafətin ən zəif vaxtlarında belə, gözlənilmişdir. Xəlifənin şəxsən özünün təyin etmədiyi qazı əhali tərəfindən etibarsız, inamsız sayılır və lağa qoyulurdu (22, 181). Çünki, xəlifə namaz qılınmasına rəhbərliyi əyalət imamının öhdəsinə verdiyi kimi, özünün məhkəmə hakimi olmaq səlahiyyətlərini də qazıya tapşırırdı (21, 81). Bu hal ərəblərin Misiri işğal etməsindən Tulunilər dövlətinin (868-905) yaranmasına qədərki dövrdə orada da həmin qaydada olmuşdu. Lakin Tulunilər dövründə ölkə hakiminin özü qazıları təyin etməyə, yaxud vəzifədən çıxarmağa başlamışdır. Bu ənənə Tulunilər dövlətinin süqutuna qədər davam etmişdir. Tulunilərdən sonra Misirin mülki hakimiyyətinin yenidən Abbasi xəlifələrinə keçməsi kimi, dinin hakimiyyət də onlara tabe edilmişdi. Belə ki, qazılar yenə də şəxsən xəlifə tərəfindən, ya da xəlifənin tapşırığı ilə Bağdaddakı baş qazı, - qadı əl-qudat, - tərəfindən təyin edilirdi. Bu halda da qazının təyinatı xəlifənin fərmanı ilə təsdiq olunurdu.

İxşidilərin (935-969) hakimiyyətinin ilk illərində də sözügedən ənənə saxlanılırdı. Məsələn, İxşidilərin ilk qazısı Məhəmməd ibn Bədr əs-Seyrafinin xəlifə tərəfindən təyin olunması məlumdur (17, 156). Lakin, bu, birinci və sonuncu qazıdır ki, onun təyinatında İxşidilər hakiminin razılığı və yaxud iştirakı olmamışdır. Ancaq, elə ki, Məhəmməd ibn Tuğc əl-İxşid Misirin dünyəvi hakimiyyətini ələ aldı və özünü ölkənin şəriksiz hakimi hiss etməyə başladı, o, bundan sonra ölkənin dini hakimiyyətinə də müdaxilə etməyə başladı. Birinci qazının təyinatından cəmiyyəti ikicə il keçmişdi ki, həmin dövrdə Misirin qazılığına yiyələnmək istəyən, bu barədə Məhəmməd ibn Tuğc əl-İxşidin fikrini öyrənmək üçün böyük məbləğdə pul və qiymətli hədiyyələrlə (17, 156) onun yanına gələn Hüseyin Əbu Zər'əni hökmdar Misirin qazısı təyin etdi. Onun fərmanı xəlifə tərəfindən təsdiq olundu (17, 156). Bu tarixdən yəni 325 (936/37)-ci ildən başlayaraq Misirə qazıların təyinatı ya birbaşa hökmdarın öz tərəfindən, bəzən də xəlifə tərəfindən icra edilirdi (3, 362-363).

Lakin, sonucu halda yenə mütləq İxşidi hakiminin razılığı olmalı idi. Qaynaqların verdiyi məlumatlarda da bu fikir öz təsdiqini tapır (3, 362-363). Həmin məlumatlardan aydın olur ki, ölkənin qazılığına sahib olmağa çalışanlar ya hökmdarın özünə, ya hakim sülaləyə mənsub olan digər görkəmli şəxslərə rüşvət və hədiyyələr verməklə hökmdarın razılığını almışlar (9, 127). Onu da qeyd edək ki, qazılar çox tez-tez dəyişdirilirdi. Həm də bunu, əksər hallarda, İxşidi hökmdarlarının özləri edirdilər. 323 (935)-ci ildən 340(951)-ci ilədək olan 16 il ərzində qazılar 18 dəfə dəyişdirilmişdi (17, 156-167). 340 (951)-ci ildə isə baş qazı vəzifəsi Əbu Tahirə tapşırıldı. Əbu Tahirin bu təyinatı isə əvvəlkilərdən tamamilə fərqlənirdi. Belə ki, onu nə xəlifə, nə də vali yox, saray adamları, əyanlar və ümumilikdə xalq seçmişdi (18, 160).

Baş qazının mərkəzdə göstərdiyi fəaliyyət ölkənin bütün əyalətləri, şəhərləri, kəndləri,

ümumiyyətlə, hər bir inzibati-idarə vahidi müstəvisində yerli qazılar ordusu tərəfindən gerçəkləşdirilirdi.

Qeyd edək ki, üləmalar da bu təbəqəyə daxil idilər. Üləmalar öz sosial təyinatlarına görə elmi fəaliyyətdən başlayaraq dövləti vəzifələrdə çalışmaqla yanaşı daha çox əqli-intellektual əməklə məşğul idilər. Məhz bu da həmin zümrə daxilində mütəhərriqliyi qaçılmaz etmişdir.

Təbiidir ki, üləmalar korpusuna mənsub olmaq, onun daxili ierarxiya sistemində, eləcə də bütün cəmiyyətdə daha da ucalmaq və fəxri yer tutmaq yalnız müsəlman hüququnu – fiqhi və digər dünyəvi elmləri dərinlənən öyrənmək, xüsusilə də akad. A.E.Krımskinin sözləri ilə desək, «müqəddəs Quranın, şəriətin və hər cür elmin dili» (16, 41) sayılan klassik ərəb dilinə mükəmməl səviyyədə yiyələnməklə, bu sahədə bilikləri durmadan yüksəltməklə mümkün olurdu.

Xüsusi vurğulamaq istərdik ki, sözügedən şərtlər ümumxilafət çərçivəsində müsəlman hüquq elminə də güclü təsir göstərir, onun inkişafına önəmli təkan verirdi. Həmin hal Abbasilər Misiri üçün də nəzərə çarpacaq dərəcədə xarakter idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, ilahiyyatın iki yerə bölünməsi baş verdi, fiqh müstəqil elm sahəsinə çevrildi (22, 144).

Ancaq ilahiyyat yenə də dövrün görkəmli elm adamlarının başlıca məşğuliyyət sahəsi olaraq qalırdı. Onların sırasında Əmr ibn Təhhan, İbn Yunus, Həmzə əl-Kənanı, Səid ibn Sukn və digərlərinin adları orta əsr müəlliflərinin əsərlərində daha çox hallanır (23, I, 245).

Eyni zamanda fiqh də inkişaf edir və geniş yayılırdı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin dövrdə yalnız Misirdə deyil, bütövlükdə islam dünyasının hər yerində çoxsaylı və müxtəlif təriqətlər, cərəyanlar və qruplaşmalar mövcud idi. Həm də onların arasında aramsız və kəskin ideoloji mübarizə gedirdi. Bəllidir ki, 969-cu ildə fatimilərin Misiri tutmasına qədərki zamanda ölkədə rəsmi və hakim ideologiya sünnilik, - müəyyən sayda şiə tərəfdarları olmaqla yanaşı, - idi. Lakin elə sünni məzhəblərindən hər biri də digərinə ciddi rəqib kimi baxırdı. Hənəfilər, şafilər, hənbalilər və malikilər arasında çəkişmələr səngimək bilmirdi. Hətta iş o yerə çatdı ki, 937-ci ildə Fustatın cümə məscidində malikilər və şafilər arasında güclü dava-dalaş baş verdi.

Bütün bunlar, yəni ayrı-ayrı dini cərəyanlar, məsləklər və təriqətlərin dini baxışlarındakı fərqliliklər islam ehkamlarının izahı və şərhinə yeni çalarlar gətirirdi. Onlardan hər biri öz fikir və düşüncəsinin doğruluğunu təsdiq etmək üçün bu və ya digər dini müddəa haqqında şəxsi təfsirini irəli sürür və mülahizzələr söyləyirdi. Təbiidir ki, aramsız davam edən həmin elmi mübahisə və münaqişələr fiqh və onun qayda-qanunlarının inkişafına təkan verirdi (10, 26-32). Sözügedən dövrdə Misirdə çox sayda fəqihlər yaşamışdır. Onlardan ən görkəmlisi daha çox İbn Həddad adı ilə məşhur olan Məhəmməd ibn Cəfərdir. İbn Xallikan yazır: «O, həqiqi fəqih, biliklər dəryasının qəvvəsi idi» (6, I, 580). İbn Həddad dövrünün ən savadlı adamı sayılırdı. Məhz buna görə də «ona həm hökmdar, həm də rəiyət hörmət göstirirdi» (6, I, 580), İbn Həddad çox elmlərə yiyələnmişdi, Quranı, fiqhi, hədisləri, poeziyanı, tarixi və ərəb dilinin qrammatikasını mükəmməl bilirdi» (6, I, 580).

Sözügedən dövrdə Misirdə sufizmin intişar etməsi səbəbindən ölkədə müəyyən sayda onun tərəfdarları vardı. Onların haqqında məlumatlar çox az olsa da, IX əsrin əvvəllərindən fəaliyyət göstərmələri qaynaqlarda öz əksini tapmışdır (22, 230). Rast gəlinən xırda-para məlumatlardan bəlli olur ki, sufilər fatimilərə qarşı çox kəskin mövqə tuturdular. Qaynaqlara görə məşhur sufilərdən İbn Cəhl ər-Rəmli: «On oxum olsaydı, onun birini bizanslılara, doqquzunu Bəni Übeydə (fatimilərə) atardım» (23, I, 245).

Bu sosial qrupla bağlı olaraq iki mühüm məqamı da vurğulamaq istərdik: birincisi, onun formalaşmasında hamı üçün ümumi olan şərt ilahiyat elmlərinə mükəmməl yiyələnmək, bəlağətli, məntiqli və üslublu danışmağı bacarmaq, Quran təfsirini, sufiliyi, filologiya və astronomiyani dərinlənən bilmək idi; ikincisi, həmin biliklər müvafiq insanların ibadət sahəsində xətib, imam, vaiz, müəzzin və s., dini təsisatlarda xidmət edən katib, nazir (vəqf nəzarətçisi), təhsil sistemində müdərris (müəllim) və onun köməkçisi, məhkəmə və hüquq orqanlarında qazı, şahid və s. kimi müəyyən vəzifələr tutmasına yol açırdı. Həm də bu zəmində dini təsisatlar ölkənin ictimai həyatında və idarəçilikdə önəmli rol oynayırdı. Nasir Xosrov Misirdəki çox şəhərlərdən təkə birisi - Fustat və oradakı çox məscidlərdən də birisi - Əmr ibn əl-As camisi haqqında yazır: «Bazarın ortasında Bab əl-

Cavami adlanan məscid var, onu Əmr ibn əl-As tikdirmişdir. Məsciddə daimi olaraq müdərrişlər (müəllimlər) və onların şagirdləri otururlar və ora bu böyük şəhər üçün yığıncaqlar yeridir. Elə zaman olmur ki, oraya toplaşan şagirdlərin, müsafirlərin, şəhadətnamələr və müqavilələr hazırlayan katiblərin və digər insanların sayı beş mindən əksik olsun... Həmin məsciddə qazılar qazısı (qadi əl-qudat) məhkəmə işlərini araşdırır»(7, 121-122).

Qeyd edək ki, Abbasilər Misirində əqli-intellektual fəaliyyətlə məşğul olan insanlar da, bir qayda olaraq, sözügedən sosial qrupun içərisindən çıxırdı. Həmin sırada humanitar və təbiət elmləri, eləcə də ədəbi-bədii yaradıcılıq sahəsində çalışanların sayı yetərinə idi. Bunun da əsasında məhz Abbasilər dövrünün (750-1258) ilk illərində «əl-ülum əl-hədisə – yeni elmlər» adı ilə tanınan (15, IV, 16) dünyəvi elmlərin, xüsusən də tarix elminin inkişafı dururdu (15, IV, 16). Müxtəlif zamanlarda yaşamış və yaratmış misirli tarixçilərdən İbn Əbd əl-Hakəm (802-871), Səid ibn Batrik (877-941), Muhəmməd ibn Yusuf əl-Kindi (896-961), İbn Yunus (?-958) və İbn Zulaq (919-997) ölkədə və ondan kənarında məşhur şəxsiyyətlər olmuşlar (11, II, 174). Etiqadca xristian və İskəndəriyyənin baş patriarxı olan Səid ibn Batrik həm də Aristotelin əsərlərinin ərəbcəyə tərcüməçisi kimi ad çıxarmışdır (1, II, 174).

Elm adamları sırasında dilçi alimlər də mühüm rol oynayırdılar. Onlardan Sibaveyhi əl-Mısıri, İbn Vulad (25, IV, 201-203), Əbu Cəfər ən-Nəhhas (6, I, 35; 25, IV, 224-230), Muhəmməd ibn Muslim (23, I, 254) və digərlərini göstərmək olar. Sibaveyhi əl-Mısıri ədəbi tənqidlə də məşğul olmuş, Misir şairlərinin, həm də məşhur ərəb şairi əl-Mütənəbbinin əsərlərinin tənqidi təhlilini vermişdir.

Sibaveyhi əl-Mısıri ilə yanaşı digər ədəbiyyatşünas alimlər, - onların da ən məşhuru Əbu Bəkr Muhəmməd ibn Musa əl-Kindi olmuşdur, - öz çoxyönlü fəaliyyətləri sayəsində ölkədə yetərinə ad-san çıxarmış, cəmiyyətin müxtəlif sosial problemlərinə diqqəti cəlb etməyi bacarmışdılar (13, 302-357).

Təbiət elmləri ilə məşğul olan alimlərlə gəlincə, araşdırmalar göstərir ki, onlar da humanitar həmkarlarından geri qalmırdılar. Məsələn, tibb elmi sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərdən irəlidi adı çəkilən Səid ibn Batrik və Əbu l- Fərəc əl-Basi ən adlı-sanlı (24, II, 121) alimlər idilər. Əli ibn Yunus dövrün görkəmli astronomu, Əli ibn əl-Xeysəm (?-1009) isə nəinki Misirdə, ümumiyyətlə Xilafətin hər yerində şöhrət tapmış filosof-riyaziyyatçı və fizik sayılırdı. Əl-Xeysəmin əsərləri sonralar hətta latın dilinə də tərcümə olunmuşdur (15, V, 158).

Yeri gəlmişkən demək istərdik ki, sözügedən dövrdə Misir cəmiyyətində – daha çox da IX-X əsrlərdə,- şairlərin də xüsusi yeri və rolu vardı (2, 70-83). Onların müəyyən qismi saraylarda yaşayı, hökmdarların yaxın məsləhətçiləri qismində, yaxud onların və saray əyanlarının övladlarının müəllimləri olaraq fəaliyyət göstərirdilər. Belələrləndən, məsələn, IX əsr şairləri Qədan ibn Əmr, Qasim ibn Yəhya əl-Məryəmi, Cəməl təxəllüslü Hüseyin Əbd əs-Səlam Əbu Abdullah (873-cü ildə ölmüşdür), Səid ibn əl-Qas, İbn Cəzzar (IX əsrin ikinci yarısında yaşamışdır) və digərlərini göstərmək olar (13, 203-296). X əsr şairlərindən Məhəmməd ibn Asim, Abbas ibn əl-Bəstri, Səid ibn Faxir, Qazi əl-Bəqr, Əbu Hüreyra ibn Əbi əl-Asim, özəlliklə isə Əbu-l-Qasim ibn Tabataba (12, 57-61) və başqaları topluma və sosial şüura yetərinə impuls vermək gücündə olmuşlar.

İdarə olunanlar və yaxud istehsalçılar təbəqəsini təşkil edən əkinçilər, - kəndli və azad icma üzvləri, - və sənətkarların sosial durumu və statusu ilə bağlı deməliyə ki, bu bərdə başqa məqalələrdə yetərinə bəhs edilmiş, eyni zamanda həmin təbəqə təmsilçilərinin idarə edənlərlə münasibətlərinin xarakterinə müəyyən aydınlıq gətirmişdilər. Elə bu səbəbdən də yenidən o məsələlərin şərhinə lüzum görmürük.

Deyilənlərə sadəcə əlavə etmək istərdik ki, cəmiyyətin iki böyük sosial təbəqəsi olan idarə edənlər və idarə olunanların münasibətləri prosesində ümumi cəhətlərlə yanaşı, onlardan hər birinin ayrıca maraqları da vardı. Bu hal hər iki təbəqənin daxilində mövcud olan müxtəlif sosial qruplar üçün də xarakter idi. Ən başlıcası isə tərəflərdən hər biri həmin maraqların özünə münasib və uyğun qaydada gerçəkləşməsinə çalışırdı. Məhz bu zəmində onlardan birinin digərinə qarşı durması müxtəlif formalı, - o həm siyasi, həm də sosial yönümlü ola bilərdi, - və davamlı etiraz aksiyaları ilə müşayiət olunurdu.

Onu da qeyd edək ki, siyasi yönümlü hər cür narazılıqlar, etirazlar, çıxışlar və hərəkətlər idarə

edənlər, başqa sözlə hakim təbəqənin daxilində, onun ayrı-ayrı qrupları arasında, daha çox da Abbasi-Ələvi qarşıdurmaları şəklində baş verirdi. Sosial yönümlü hərəkətlər isə, bir qayda olaraq, idarə olunanların, əsasən də istehsalçıların idarə edənlərin, yəni hakim qüvvələrin siyasətindən, xüsusilə də vergi siyasətindən narazılığı zəminində baş verirdi. O da ən xırda narazılıq və etirazlardan başlayaraq müəyyən bölgəni, bəzən də az qala bütün ölkəni ehtiva edən üsyanlar və hərəkətlər forması alırdı. Amma bu heç də o demək deyildi ki, siyasi mübarizəyə qoşulanlar sosial hərəkətlərdən və yaxud da sosial mübarizə aparanlar siyasi hərəkətlərdən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərirdilər. Əksinə, bütün hallarda onların arasında müəyyən bir yaxınlıq və bağlılıq, birinin digərini bəzən açıq, bəzən də örtülü halda dəstəkləməsi ənənəsi vardı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əmin Əhməd. Zuhr əl-islam, c.II. əl-Qahira, 1955
2. Ə.Əliyev, R.İsmayılov. IX-X əsrlərdə Misir ədəbiyyatına dair, - ADU-nun «Elmi əsərləri» (Şərqsünaslıq seriyası). Bakı, 1971
3. Həsən Əli İbrahim. Tarix Mısır fi-l-usur əl-vusta. əl-Qahira, 1954
4. Ибн Халдун. Введение. Перевод С.М.Бациевой, - Избранные произведения мыслителей Ближнего и Среднего Востока IX-XVII вв. М., 1961
5. İbn Xəldun. Əl Müqəddəmə. Əl-Qahira, 1953
6. İbn Xallikan. Vafayət əl-ə'yan və ənba' əbna' əz-zaman. Mısır, 1299h.
7. Хосров Насир. Сафар-намə. Перевод с персидского и вступительная статья Е.Э.Бертельса. М., 1962
8. Rafiq Bəy İsmayıl. Fustat-Bağdad: birgəolma və qarşıdurma. B., 2009
9. Rafiq Bəy İsmayıl. İxşidilər dövləti. B., 2008
10. Р.И.Исмаилов. Роль духовенства в египетской обществу VIII-X вв., - Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin ictimai-siyasi həyatında dinin yeri - toplusu. ADU-nun nəşri. B., 1985
11. İsmayılov R. X əsrdə Misirdə elm və alimlər, - ADU-nun «Elmi əsərləri» (Şərqsünaslıq seriyası), №2. Bakı, 1973
12. R.İsmayılov. X əsr Misir şairi Əhməd ibn Tabataba, - ADU-nun «Elmi əsərləri» (Şərqsünaslıq seriyası), №1. Bakı, 1972
13. Kamil Muhəmməd Hüseyn. Fi-l-ədəb əl-Mısır əl-islami min əl-fəth əl-islami ilə duxul əl-Fatimiyyin. Əl-Qahira, 1997
14. Kaşif İsmail Seyyidə. Mısır fi fəcr əl-islam. Əl-Qahira, 1994
15. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, тт. IV, V. М.-Л., 1957
16. Крымский А.Е. История новой арабской литературы. М., 1971
17. Əl-Kindi Əbu Ömər. Qudat Mısır. Rumiya, 1908
18. Əl-Kindi Əbu Ömər. Vulat Mısır. Beyrut, 1959
19. .M.Lapidus. Muslim cities in the later Middle Ages. Cambridge, 1967
20. Əl-Məqrizi Təqi əd-din. İğasət əl-ümmə bi kəşf əl-ğimmə. Əl-Qahira, 1940
21. Массе А. Ислам, М., 1964
22. Мец А. Мусульманский ренессанс (Перевод с немецкого, предисловие, библиография и указатель Д.Е.Бертельса). М., 1973
23. Əs-Süyuti. Cəlal əd-Din. Husn əl-muhadara fi axbar Mısır va-l-Qahira, c.I. Mısır, 1321h
24. İbn Əbu Useybə. Uyun əl-ənba fi tabaqat əl-ətibba. Əl-Qahira, 1987
25. Yaqut Şihab əd-din. Mu'cəm əl-udaba. Əl-Qahira, 1323h.

Rəyçi: dosent A.R. Bağirova, t.e.d. İ.M. Məmmədov

Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Asiya və Afrika ölkələri tarix kafedrasının 28 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №1)